

ערב עירוני זיוה שמיר

שיר "קליל" זה משנת 1934, שהפך בשנים האחרונות בזכות לחנו של יוני רכטר לפזמון מושר ופופולרי, הוא משיריו המוקדמים של נתן אלתרמן, מבין השירים שאמנם לא נגזזו (רוב השירים שנכתבו בין השנים 1931 – 1935 נשלחו לפרסום והתפרסמו בעיתונות היומית והעתית),¹ אך גם לא הוכללו בספר השירים הראשון "כוכבים בחוץ" (למעט שלושה שירים: "זווית של פרור", "חיוך ראשון" ו"האם השלישית" שהוכנסו לספרו הראשון של אלתרמן).

"ערב עירוני" – כמו שירו הראשון של אלתרמן שזכה להתפרסם בעיתונות ("בשטן עיר"²) – נכתב תחת רישומו של ההיסטוריוסוף הגרמני אוסוולד שפנגלר וספרו החשוב "שקיעת המערב" (Der Untergang des Abendlandes), ששני כרכיו ראו אור בין השנים 1918 – 1922, ומייד עם פרסומם זכו להשפעה רבה. ספרו של שפנגלר נכתב בהשראת מלחמת העולם הראשונה, וכלולה בו נבואה על דעיכתה הצפויה של תרבות המערב לאחר שתעבור עליה תקופה של חומרנות חסרת רסן ושל חולשה אידאולוגית.

כמו ברבים משיריו המוקדמים של אלתרמן, לפנינו תיאור אורבני של עיר בלתי מאופיינת, לעת ערב. כאן מתוארת העיר כששקיעת השמש מציפה את הגגות באור ורוד סכריני, רגלי הנשים טובלות בתכלת, והאספלט כבר כחול כהה כצבע הלילה הקרב. תיאור של ערב עירוני בצבעי אדום-כחול, או בצבעי ורוד-תכלת, אופייני לשירים מוקדמים אלה, והצבעים המנוגדים משקפים גם את המציאות החוץ-ספרותית וגם נושאים בתוכם מטען רעיוני ספרותי. כך, למשל, מתאר אלתרמן ב"כוכבים בחוץ" את הדרכים "אֶשֶׁר חָתְרוּ בְּמִנְהָרוֹת הָאֶפֶק, הַפְּחֻלוֹת וְגַם הָאֲדָמוֹת", וכך תיאר את השוק הלוחט בשמש האדומה ומרצפות סמטאותיו עדיין כחולות כצבע הלילה ("בְּשַׁעְרֵי יָמִיו כְּבֶשֶׁן הַפְּחוֹל יִלְהֵט, / יִצְאוּ מִרְצָפוֹתָיו לְקֶרֶב הַתְּנִינִים. / אֲדִיר אֶתָּה, גְּלִית! הַדּוֹר אֶתָּה,

גְּלִית! / עֲלֵה, אָדָם-שֶׁעַר וּלְבָן-עֵינַיִם". בתיאורים עזים אלה, הצבעים הניגודיים אדום-כחול מתארים את הצבע החם של אור השמש ואת צבעו הקר של הלילה, אך כלול בהם גם רמז לריתמוס של היממה כסמל וכמשל לתהליכי זריחה ושקיעה של תופעות גדולות מן היממה – חיי אנוש וחיי עם ועולם.

שירת אלתרמן מציגה לנגד עיני הקורא תמונות עם כפל פנים: אותה תמונה עצמה יכולה להיתפס גם כתמונה מסתורית ומופלאה וגם כתמונה המשקפת מציאות פשוטה, יום-יומית וטריוויאלית. אותה תמונה עצמה יכולה לשקף עולם תמים וילדותי, שְׁלוֹ ופסטורלי, ובמקביל – עולם מסויט, מלא רוע וזדון, שחיתות ואלימות. אותה תמונה עצמה יכולה לשקף עולם קליל, תוסס וחושני, ובמקביל – עולם רציני ואינטלקטואלי, ספוג רעיונות היסטוריוסופיים. כך גם ב"ערב עירוני": לכאורה לפנינו תמונה רכה בצבעי פסטל ובצבעי קיטש,³ ולאמתו של דבר לפנינו שיר פילוסופי על סוף תרבות המערב – על הכרך השוקע אל קצו.

מצד אחד, אלתרמן מתאר כאן תופעה טבעית – יום-יומית וטריוויאלית – שיש לה הנמקה ריאליסטית ברורה ומובחנת: כשהחשכה כבר נופלת על הארץ, עדיין מוארים גגות הבתים באורה הקלוש של השקיעה. תופעה מקבילה לזו תיאר אלתרמן בפזמונו הידוע "שיר בוקר" ("בְּהַרִים כְּבֹר הַשֶּׁמֶשׁ מְלַהֶטֶת, / וּבְעֶמֶק עוֹד נוֹצֵץ הַטֵּל"). אולם, ביודענו שהשקיעה שבשיר "ערב עירוני" איננה רק תופעת טבע פשוטה, אלא גם תופעה היסטורית-תרבותית ("שקיעת המערב"), הרי שהתמונה מקבלת משמעות נוספת, וההבדל שבין האספלט הנמוך והכהה לגגות הגבוהים, שעדיין זוהרים, נטען במשמעות חברתית ומדינית, פואטית ופוליטית.

על טיבה של משמעות זו אפשר ללמוד עליה דווקא משיר הילדים האלתרמני "שירי שיחתן של בריות". כאן מסביר אחד הגירפים את יתרונות הגובה: ממרום גובהם יכולים הגירפים לראות את הנוף בלי לעלות על הגג, וכאשר משתררת חשכה על פני הארץ, הם-הם היצורים האחרונים שהשמש נוגהת עליהם, נוגעת בראשם ועוטרת להם עטרות פז ואודם:

בֵּינַתִּים כְּבֹר חֶשֶׁךְ עַל אֶרֶץ... רק עוד
אֶת רֵאשֵׁינוּ הַשֶּׁמֶשׁ עוֹטְרָה פֹּז נְאֻדָּם.

וְאוֹמְרִים אֲנֵשִׁים (וְאֲזַנְנוּ שׁוֹמְעוֹת)
הַגִּירָפִים הִלְלוּ מִפֶּשַׁע מְלֶאֲכֵי הוֹד הֵם.

הגירפים מתוארים כאילו היו הרים גבוהים, שרוכסיהם מוגהים ומזדהרים באור שקיעה אדמדם, בה בעת שבעמק כבר שוררת חשכה גמורה. כלולה כאן גם תובנה מתחומי הפואטיקה והפוליטיקה: כשם שרוכסי ההרים מוארים באור שקיעה אחרון, בעת שבעמק כבר שוררת חשכה גמורה, כך גם המעמדות הגבוהים שירדו מנכסיהם, או האימפריות העשירות והשוקעות, משמרים את שרידי התפארת האחרונים של הסדר הישן, העובר ובטל מן העולם (גם כאשר מסביב מתגלים סימני שקיעה, וולגריזציה, דלדול והסתאבות). כך גם בתחומי הספרות: בעת חילוף משמרות והשתלטות נוסחים פשוטים יותר או וולגריים יותר, עדיין משתמר משהו גם מזוהר העבר של הפואטיקה הישנה, זו ההולכת כביכול לבית עולמה.

לפנינו מראה נעים ומסויט, תמים ומקברי, בעת ובעונה אחת: הצבע הכחול הוא גם צבעו של האספלט השרוי כבר בצבעו הכהה של הלילה הקרב, אך הוא צבעם של "נאות מְרָאָה פְּחָלִים", כנזכר בבית הרביעי. המושג "שדות האליזיום", או כפי שהוא נקרא בצרפתית Champs-Élysées – הוא שם נרדף לגן-עדן, שבו רועות הנשמות בנאות מרעה כחולים (ההופכים כאן, מעשה לשון-נופל-על-לשון ל"נאות מְרָאָה פְּחָלִים"), ועל כן זהו מושג המכיל בתוכו קונוטציות סותרות – של נועם ועדנה, מחד גיסא, ושל מוות וחידלון, מאידך גיסא.

אלתרמן מתאר בשיר זה את גזר דינו של החלוף ואת קוצר ימיו של האדם. הדובר בשיר מתבונן "אֵיךְ הַלְבָּנָה חוֹלְצַת שֵׁד"⁴, ונרמזת תקופת הינקות של האדם, וכבר הוא "נוֹלֵד לְרַגַע וְאֵינְנוּ" – מתבלה והולך ללחך דשא לשדות האליזיום הכחולים שמעבר לאופק החיים (רמז למזמור כ"ג בתהלים המושמע אצל אומות העולם בכל הלוויה, בשלל תרגומיו ללשונות המערב: "מִזְמוֹר לְדָוִד: הֲיֵהָה רֵעִי, לֹא אֶחְסֶר בְּנֵאוֹת דָּשָׁא, יְרִבִּיצֵנִי; עַל-מִי מִנְחוֹת יִנְהַלְנִי. נִפְשִׁי יִשׁוּבָב; יִנְחַנִּי בְּמַעְגְלֵי-צֶדֶק, לְמַעַן שָׁמוּ. גַּם כִּי-אֵלֶיךָ בָּגִיא צְלֻמֹּנֶת, לֹא-אֵיכָא כְע-- כִּי-אַתָּה עֲמַדִּי; שְׁבִטְךָ וּמִשְׁעֲנֵתְךָ, הִמָּה יִנְחַמְנִי").

לקראת סוף השיר – בסדרת מחוות "קלילות" של הבמה הקלה – מצהיר הדובר, המיטלטל מצד לצד וידו על לוח לבו, שהוא קל מימין וכי געגועיו פנו שמאלה. הוא אף

מצהיר שהוא מוכן להאמין לכל אדם, ורק לעצמו אין הוא מאמין, וכי גופו הולך ומתנמד, בעוד שראשו מתגבהה, כבתמונת אבסורד הלקוחה כאילו היישר מספר הילדים "עליסה בארץ הפלאות": "גופי נקטן ומתנמד / אָבֵל רֵאשִׁי כָּל-כָּךְ גְּבִהָ, / עַד שְׁאֶפְלוּ אִם אֵלֶךְ / לֹא אֶתְבוֹנֵן לְאֵן אֲבוֹאָה".

מעניין להיווכח כי באחדים משיריו המוקדמים מראשית שנות השלושים, שלא כונסו בספר, תיאר אלתרמן את חילופי מצב הרוח של גבר הססן, שאינו בטוח בעצמו, עד שבעזרת דמיונו הוא נמתח, מתגבה לגובה על-טבעי ומסייע ברוב אבירות לילדה קטנה, המבקשת לשווא לקטוף פרי נחשק מן העץ: "אֵילָנוֹת גְּדוֹלִים שָׁם... וְיִלְדָה קֶטְנָה / אֶל אֲגַס בְּשֵׁל נוֹהָה מוֹשְׁטֵת זְרוּעַ – – / לְיִלְדָה אֲגִיד : מִמְּנֵי מִתְנַה, / אֲנֹכִי קִטְפְתִּיהוּ כִּי אֲנִי גְבִהָ" ("ערב חג").⁵ בשיר גנוז אחר, אף הוא מראשית שנות השלושים, מבקש הגבר מהנערה שיותר לו להתנמד לממדי ילד קטן ולהשתרך בעקבות זיכרונה כמי שנושא את שובל הכלה, או את שובל המלכה: "תְּנִינִי גַם אֲנִי לְהִתְקַטֵּן בְּגִבָּה, / תְּנִינִי גַם אֲנִי רִיסִים לְהִגִּיף / וְלִצְאֵת לְדָרְךְ... וְלִשְׂאֵת אֶת שֶׁבֶל / זְכָרוֹנְךְ הַשֵּׁט מְלִילָה אֶל אֲבִיב" ("איתך בלעדיך").⁷ מתברר אפוא שפנטזיות כאלה בדבר שינויי גובה קיצוניים – התגבהות או התנמכות – כמו ב"גוליבר" או ב"עליסה בארץ הפלאות", העסיקו את יצירת אלתרמן, לסוגיה ולתקופותיה. כמי שהיה נער גבוה וגמלוני שישב בכיתתו שבגימנסיה הרצליה בשורה האחרונה ולא נענה על ידי הנערות שאחריהן חיזר, חזה אלתרמן את התחושה הזאת מבשרו. מניסיונו האישי אף ידע אלתרמן היטב שרגשי הנחיתות והקיפוח של הנמוכים והגבוהים כאחד מיתרגמים תכופות לרגשות עליונות: לא אחת דווקא הטיפוס הדחוי והמזולזל מתגלה כמי שמטפח בלבו חלום גדולה.

אפשר אפוא לראות שבשיר "ערב עירוני" שיקע אלתרמן סודות אישיים לא מעטים, ובמקביל אף נתן ביטוי לעולם הרעיוני הבין-אישי שפיעם בתקופה שבין מלחמות העולם – היא התקופה שבה התחיל לכתוב את שיריו. אור החשמל בשיר זורח לרגע כאביב קצר מועד, המלבלב ומציף את עולמנו בניחוח נעים, אך לא רחוק היום, רומז השיר, והקמילה והבלאי יירשו את מקום האביב המלבלב. כאמור, זהו שיר על חיי אנוש שהם כצל עובר וכאבק פורח (ובמקביל: זהו שיר הרומז שגם אימפריות ותרבויות יש להן מחזוריות חיים של ינקות-ילדות-נעורים-עלומים-בגרות-זקנה-שקיעה-מוות-תחייה, כמו לאורגניזמים שבטבע). העיר בשיר זה הוא מטונימיה ומשל

של התרבות האנושית כולה. גגותיה עדיין מופזים באור ורוד של שקיעה רכה ופנסיה עדיין דולקים, אך החשכה כבר אורבת לה מנגד.

הערות:

1. "גזית", ב, חוברת ג, תרצ"ד, עמ' 9; נדפס שוב בספרו שהדפיסו עורי אלטרמן מעיזבונו "שירים 1931 – 1935", תל-אביב 1984, עמ' 147 – 148.
2. "כתובים", ה, גיל' יט (רט), כ"ג באדר תרצ"א (12.3.1931), עמ' 1.
3. ראו בפרק "דרך מלקקת אופק דובשני": דרכי השימוש של אלטרמן במוטיבים בעלי פוטנציאל של קיטש", בתוך ספרי "עוד חוזר הניגון", תל-אביב 1989, עמ' 184 – 207. המאמר כלול באתר נתן אלטרמן
4. תוך רמז לשירי שלונסקי, שתיארו את הירח בדימויים נועזים, ובין השאר כשד הזולף את לובן חלבו. גם אלטרמן תיאר את הירח כמינקת ("הירח גוחן על שדות כמינקת"), בשירו הפרודי "וריאציה".
5. "גזית", ב, חוב' א, תרצ"ד, עמ' 33. כונס בספר: נ' אלטרמן, "שירים: 1931 – 1935", תל-אביב תשמ"ד, עמ' 143-144.